

TARAMA SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN ZAMAN ADLARI

Şeyma HASDEMİR*

ÖZ

Eylemlerin gerçekleşmesi için gerekli temel unsurlardan olan zaman kavramı cümle içerisinde fiil çekimi yoluyla ifade edilebilir. Fiil çekimi dışında zaman kavramını belirten sözcük ya da sözcük grupları da bulunmaktadır. Bu sözcük grupları tamlamalardan, ikilemelerden oluşabildiği gibi çeşitli kelime gruplarından da oluşabilmektedir.

Türkçe zaman adlandırmaları açısından incelendiğinde ortaya zengin bir kelime hazinesi çıkmaktadır. Göçebe bir toplum olarak bilinen Türklerin yaylak-bozlak arası geçişleri kolaylıkla sağlayabilmeleri, sosyal ve kültürel hayatlarını devam ettirebilmeleri, dinî ritüellerini gerçekleştirebilmeleri ve bunun gibi birçok sebep zaman adlandırmalarının oluşumunda etkili olmuştur.

Türkçede zamanla ilgili ilk adlandırmalar Orhun Yazıtlarında karşımıza çıkar. Yazıtlarda genel zaman kavramı için "öd" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Yine yazıtlarda gece (tün), gündüz (küntüz), yıl (yıl) gibi kavramları karşılayan zaman adlandırmaları da karşımıza çıkmaktadır. Zaman adlandırmalarında Türkçe kökenli sözcüklerin yanı sıra alıntı kelimeler yoluyla kurulmuş zaman adlandırmalarının sayısı da oldukça fazladır. Bunun en temel nedeni; sosyal, ekonomik ve kültürel etkenlerin dile yansımalarıdır.

Bu çalışmada XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde geçen zaman ilgili tüm kavramlar incelendi. Daha sonrasında elde edilen malzeme kendi içerisinde gruplandırılarak tasnif edildi. Tasnifin ilk bölümünde yapısal tasnife yer verildi. Elde edilen kavramlar yapısal olarak gruplara ayrılarak incelendi. Tasnifin ikinci bölümünde ise anlamsal tasnife yer verildi. Zaman kavramları çeşitli anlam içeren başlıklar altında anlamlarıyla verildi. Çalışmanın son bölümünde ise zarf olarak kullanılan zaman kavramları incelendi.

Anahtar Kelimeler: Tarama Sözlüğü, zaman kavramı, zaman adları.

TIME CONCEPT WHICH ARE REPRESENT IN SCANNING DICTIONARY

ABSTRACT

That actions can happen, the verbs must be conjugate in sentences with including the time concept as essential prerequisite. But there are also word groups which basically present the time concept. These word groups can be noun phrases, reduplications and other word groups.

If we research the the naming about time in the Turkish language, we can determine that there is a rich vocabulary. The Turkish society is known as nomads, which have also established and protect their socio-cultural living, their religious rituals and many other traditions, where the naming of time come to exist.

The naming of time is also seen on the orkhon-scripts. In general for the word "time", were the word "öd" used. In Addition, the scripts are shown us that for the word "night" is used "tün", for "morning" is supplied "küntüz" and for the meaning of "year" is used "yıl". Beside the naming of time with Turkish origin words, there are many other rewards which are created by taken another words. The basis of this reason is, there were other social, economic and cultural factors to influence the language.

This Studying involves the research in many books which are written from the 13 century turkish language and scanning dictionaries as referred about this concept . After that the collected informations were categorised and rated. At the beginning the words were rated by their structure. Secondly the words were rated by their meaning. At the last resort the time words which used as adverbs were investigated.

Keywords: Scanning Dictionary, time concept, time words.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı öğrencisi.

0.Giriş

Tarama sözlüğü XIII.-XIX. yıllar arasında Anadolu'da yazılmış olan 160 adet eserin taranmasıyla oluşan, Türkçe'nin söz varlığı açısından önem teşkil eden kaynaklardan biridir. Eserin tam adı; " XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü"dür. Bu çalışmada Tarama Sözlüğü taranarak XIII.-XIX. yıllar arasında Anadolu'da kullanılan zaman adlarıyla ilgili kavramlar belirlenmiş, çeşitli başlıklar halinde sınıflandırılmıştır. "XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü"nde yer alan ve zaman kavramıyla ilgili olan söz ve söz öbekleri yapısal ve anlamsal tasnife tabii tutularak incelenmiştir. Çeşitli görevlerle cümlede yer alan zaman adlandırmaları başlıklar halinde örneklerle verilmiş, çalışmanın sonuç bölümünde elde edilen sözcüklerle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Zaman kavramı varoluştan bu yana insanlar için önemli bir yer tutmaktadır. İnsanlar sosyal hayatları ve gündelik işlerinin devamı açısından hayatlarındaki belli süreçleri zaman adlandırmaları ile ifade etmişler ve bu sayede çeşitli adlandırmalar oluşmuştur. Örneğin; göçebe bir toplum olarak adlandırılan Türkler için zaman kavramı önemlidir. Yazın yaylak, kışın kışlak adı verilen bölgelere göç ediyor olmaları Türkleri belli zaman süreçlerini belirlemeye zorlamıştır (Durmuş 2004 : 1-13).

Göç dışında yine birçok sebep de zaman süreçlerini adlandırmada etkili olmuştur; On iki hayvanlı Türk takvimi bunun en güzel örneklerindedir. Ayların çeşitli hayvan adlarıyla simgelenmesinin sosyal-toplumsal açıdan kolaylık sağladığı düşünülebilir.

Zaman kavramı ile ilgili çeşitli kaynaklarda birçok tanım yer almaktadır. Büyük Türkçe Sözlük'te "Bir iş ya da oluşun, bir eylemin içinde geçmekte olduğu, geçtiği ya da geçeceği süre." şeklinde tanımlanmaktadır. Bozkurt zaman kavramını; "Zaman, belleğimizin yarattığı, başı ve sonu olmayan soyut bir süredir. Dilbilgisinde zaman, eylemin yapılmakta olduğunu, yapıldığını, yapılacağını bildiren soyut süre kavramıdır." (Bozkurt 1995: 62) şeklinde tanımlamaktadır. Demirgüneş ise zamanı; "Cümlede ifâde edilen zaman, fiil ve diğer zaman belirleyicilerle birlikte oluşturulan anlama göre incelenmelidir. Bir tümcedeki zamansa yerleşme zaman içinde bir durumda yer alır." şeklinde tanımlamaktadır (Demirgüneş 2008: 283). Üstünoğlu konuyla ilgili; "Zaman, başı ve sonu olmayan bir akıştır. Bir işin, bir oluşun içinde bulunduğu soyut süredir. İnsanoğlu, zaman adını verdiği bu uçsuz bucaksız kavramı, birtakım gruplara ayırarak sınırlandırmaya çalışır. Çünkü söylediklerini olayın gerçekleşme ya da kendi konuşma anına göre bu zaman çizgisi üzerine yerleştirme zorunluluğu hisseder." (Üstünoğlu 2005: 188) tanımını yapmaktadır.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere zaman tam olarak anlaşılabilen ve yorumlanabilen bir terim değildir. Ancak insanoğlu sosyo-kültürel hayatını devam ettirebilmek, diğer insanlarla iletişim kurabilmek adına kullandığı günlük dilde zaman kavramına sıkça yer vermektedir. Dil içerisinde yer alan kelime hazinesi insanların kültürel ve sosyal ihtiyaçlarından doğmaktadır. Zaman kavramı ile ilgili terimlerin bireyin hem günlük yaşantısını idare edebilmeyi hem de sosyal hayatını yönlendirebilmeyi kolaylaştırabilmesi adına oluşturulduğu düşünülebilir.

Zaman kavramıyla ilgili ilk adlandırmalar Orhun Yazıtlarında görülmektedir. Yazıtlarda zaman, şimdi, önce, sonra, ilk, son, gündüz, gece, ay, kış ve yaz gibi zamanla ilgili kelimeler bulunmaktadır. (Durmuş, 2004 : 1-13).

Zaman kavramıyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Reşit Rahmeti Arat'ın “Türklerde Tarih Zaptı”(Arat 1987: 156- 164) ve “Türklerde Zaman ve Vakit Tespiti” (Arat, 1987: 165-179) adlı makaleleri konuyla ilgili önemli makalelerdir. Özkan Öztekten'in “Türk Dilinde Güne Bağlı Zaman Sözlere” (Öztekten, 2003), İlhami Durmuş'un “Eski Türklerde Zaman ve Takvimler” isimli makalesi (Durmuş, 2004), Deniz Karadeniz'in Sergey Grigoryeviç Klyaştorny' den çevirmiş olduğu “Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı” (Klyaştorny, 2001), Ufuk Deniz Aşçı ve Mehmet Yastı'nın ortak çalışması olan “Derleme Sözlüğü'nde Kullanılan Gün Adları” (Aşçı –Yastı, 2008) ve Ceren Selvi'nin “Derleme Sözlüğünde Geçen Zaman Adları” (Selvi, 2015) konuyla ilgili yapılan önemli çalışmalardandır.

1.Yapılarına Göre Zaman Adlandırmaları

Tarama Sözlüğü'nde geçen ve zaman anlamı veren söz öbeklerinin; genellikle isim tamlaması, sıfat tamlaması ve ikileme yoluyla oluşturulmuş olduğu görülmektedir. Cümlede soru anlamı taşıyan söz ya da söz öbekleri de bu yapısal tasnif altında ele alındı. Zaman adlandırmalarının kuruluşunda bağlaçlardan ya da edat gruplarından yararlanıldığı belirlendi. Alt başlıklarda yer alan bu oluşum şekillerine dair örnekler şu şekildedir:

1.1. İsim Tamlaması Şeklindeki Zaman Adlandırmaları:

Tek bir ismin bir kavramı karşılamaya yetmediği durumlarda yan yana gelebilecek en az iki ismin oluşturduğu kuruluşa isim tamlaması adı verilir. En çok kullanılan isim tamlaması türleri belirtilen isim tamlaması ve belirtisiz isim tamlamasıdır. İncelenen Tarama Sözlüğü'nde isim tamlaması şeklinde kurulmuş zaman adlandırmaları şu şekildedir:

- ayna günü* “Cuma günü” (TS 330).
- ayna ertesi* “Cumartesi” (TS 330).
- buğday günü* “Aşure günü” (TS 682).
- dün buçuğu* “Gece yarısı” (TS 1314).
- dün dulpu* “Geceleyin, gece vakti, bütün gece” (TS 1316).
- dün içi* “Gece ortası, gece vakti” (TS 1318)
- dün yarısı* “Gece yarısı” (TS 1314).
- düvün günü* “Gelin götürme günü” (TS 1362).
- erte ertesi* “Öbür gün” (TS 1517).
- irte irtesi* “Öbür gün” (TS 1517).
- gece içi* “Gece vakti” (TS 1612).
- gireği ertesi* “Pazartesi” (TS 1704).
- hacılar bayramı* “Kurban bayramı” (TS 1893).
- ha demi* “Felaket zamanı” (TS 1893).
- İsa doğdu gecesini* “Hz. İsa'nın doğduğu gece” (TS 2101).
- oğlan yaşı* “Çocukluk çağı” (TS 2932).
- orak vakti* “Hasat zamanı” (TS 3005).
- orta yay adı* “Temmuz” (TS 3017).
- oruç ayı* “Ramazan ayı” (TS 3018).
- oruç bayramı* “Ramazan bayramı” (TS 3018).

oruç geceleri “Ramazan geceleri” (TS 3018).

sağış günü “Mahşer günü, kıyamet günü, hesap verme günü” (TS 3238).

saya gecesi “İsevîlerin haçı suya attıkları gece” (TS 3348).

yıl artuğu “Bir yıldan çok zamanı ifade etmek için kullanılır” (TS 4575).

yilin ayı “Mart” (TS 4601).

Eserde elde edilen sözcüklerin belirtisiz isim tamlaması kuruluşunda olması dikkat çekicidir.

Bu yapıyla kurulan zaman adlandırmalarında alıntı sözcükler yoluyla oluşturulmuş zaman sözcükleri de görülmektedir. Farsçadan aldığımız *oruç* ve Türkçede yer alan *ay* sözcüklerinin birleşiminden oluşan *oruç ayı* tamlamasından yola çıkarak, dinî ve kültürel etkenlerin dile yansıdığı söylenebilir.

Derleme Sözlüğü'nde de bu kuruluşla yer alan zaman adlandırmaları bulunmaktadır. *bozkırağı* “koç katımı zamanı” , *bükrüm ayı* “ekim ayı” , *cılcıl ayı* “mayıs ayı” örnekleri Derleme Sözlüğü'nde isim tamlaması şeklinde kurulan adlandırmalardandır (Selvi, 2015). Aşçı ve Yastı'nın Derleme Sözlüğünde tespit ettiği gün adlarının kuruluşunda da belirtisiz isim tamlamalarının sıkça kullanıldığı görülmektedir. Eserde yer alan *gireğirtesi* “pazartesi” , *cuma akşamı* “perşembe” , *cuma biri* “cumartesi” belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulmuş zaman adlandırmalarına örnek olarak gösterilebilir (Aşçı- Yastı, 2008).

1.2.Sıfat Tamlaması Şeklindeki Zaman Adlandırmaları:

Bir sıfat ile bir ismin yan yana gelerek oluşturduğu tamlamalara sıfat tamlaması adı verilir. Tarama Sözlüğü'nde sıfat tamlaması şeklinde kurulmuş zaman adlandırmaları şu şekildedir :

adanmış vakit “Muayyen zaman” (TS 17).

birez gün “Birkaç gün” (TS 592).

biri gün “Bir gün” (TS 593).

birisi gün “Öbür gün” (TS 597).

birisi yıl “Ertesi sene, öbür yıl” (TS 598).

bitmiş gün “Son gün, vâde günü” (TS 622).

buğday gün “Ağustos” (TS 682).

bugünkü gün “Bugün, işte bugün” (TS 685).

çin sabah “Tan yerinin ağarmaya başladığı zaman” (TS 923).

çin seher “Tan yerinin ağarmaya başladığı zaman” (TS 923).

değme gez “Her zaman, her defa” (TS 1047).

düne gün “Dünkü gün” (TS 1317).

düni gün “Gece gündüz” (TS 1319).

erte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).

erte aşırı gün “Öbür gün” (TS 1516).

erte gün “Ertesi gün” (TS 1518).

gelesi yıl “Gelecek yıl, ertesi yıl” (TS 1626).

genç kuşluk “Kaba kuşluktan önceki zaman” (TS 1633).

gider vakit “Gidecek zaman” (TS 1701).

- gireği gün* “Pazar günü” (TS 1704).
güğe gündüz “Güpegündüz, gündüzleyin” (TS 1850).
güğem gündüz “Güpegündüz, gündüzleyin” (TS 1850).
günde gün “Günden güne” (TS 1866).
ilerü zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).
ilerüki zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).
irte aşuru gün “Öbür gün” (TS 1516).
irte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).
irte gün “Ertesi gün” (TS 1518).
kader vakit “Az bir zaman” (TS 2158).
kak soñra “En sonra” (TS 2178).
kiçi bayram “Kurban bayramı” (TS 2555).
küçük tevbe “Şaban ayı” (TS 2763).
nice bir “Ne vakte kadar, daha ne kadar?” (TS 2864).
olok dem “O anda, o vakit, ne zaman” (TS 2976).
olok sâat “O anda, o dakikada” (2977).
şolok dem “O vakit, o anda” (TS 3677).
şolok saat “O saatte, tam o anda” (TS 3678).
ulu bayram “Ramazan bayramı” (TS 3950).
üç günlücek “Üç gün olan sürece” (TS 4057).
yarı gece “Gece yarısı” (TS 4347).
yarın gün “Ertesi gün” (TS 4352).
yeñi bahar “İlkbahar” (TS 4531).
yeñi yaz “İlkbahar” (TS 4531).

Eserde genellikle niteleme sıfatlarının yer aldığı sıfat tamlamaları çoğunluktadır. Clauson'un etimolojik sözlüğünde “doğru, gerçek” olarak tanımladığı *çin* sözcüğünün *çin seher* ve *çin sabah* örneklerinde gerçek anlamından farklı olarak nitemele sıfatı şeklinde kullanılması dikkat çekmektedir (EDPT : 424). Derleme Sözlüğü'nde bu örnekle benzer yapıda kurulmuş *çin akşam* örneği tam akşam vaktini ifade etmek için kullanılan zaman adlandırmasıdır (Aydın, 2002: 146). Derleme Sözlüğü'nde yer alan *büyük ay* “ocak ayı”, *gaba guşluh* “sabahla öğle arası” örnekleri de sıfat tamlaması yapısında kurulmuş diğer zaman adlandırmalarındandır (Selvi, 2015).

olok dem “O anda, o vakit, o zaman” *olok sâat* “O anda, o dakikada”, *şolok dem* “O vakit, o anda”, *şolok saat* “O saatte, tam o anda” örneklerinde *ok* enklitiğiyle yapılan pekiştirmeler dikkat çekmektedir. *şolok dem* < *şol* + *ok* + *dem* şeklinde tahlil edilen sözcüğün içerisinde yer alan *ok* eki sözcüğü pekiştirme görevinde kullanılmış bir enklitiktir. *şolok dem* örneğini Derleme Sözlüğü'nde *şulikdem* biçimiyle bulmak mümkündür.

1.3. İkileme Şeklinde Olan Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde zıt anlamlı kelimelerin tekrarı ve aynı kelimenin tekrarıyla oluşturulmuş ikilemelerle anlam pekiştirilmiştir:

dün gün "Gece gündüz" (TS 1319).

ertelü gecelü "Sabah akşam" (TS 1518).

gün gün "Günde gün" (TS 1871)

irtelü geceli "Sabah akşam" (TS 1518).

Derleme Sözlüğü'nde de Tarama Sözlüğü'nde olduğu gibi ikileme şeklinde kurulmuş zaman adları bulunmaktadır. Buna *aram aram* "zaman zaman" , *yarın birgün* "yakında" adlandırmaları örnek verilebilir (Selvi, 2015).

1.4. Bağlaçlarla Kurulan Zaman Adlandırmaları:

Zaman adlandırmalarında *ü* ile *ve* bağlaçlarının kullanıldığı görülmektedir:

dün ü gün "Gece gündüz" (TS 1321).

dün ü gündüz "Gece gündüz" (TS 1323).

erde ve geçte "Er veya geç" (TS 1490).

1.5. Edat Grubu Yapısıyla Kurulan Zaman Adlandırmaları:

Edat grubu yapısıyla oluşturulan zaman adlandırmalarında *gerü*, *girü* ve *berü* edatlarının kullanıldığı görülmektedir.

andan gerü "Ondan sonra" (TS 143).

andan girü "Ondan sonra" (TS 143).

buncadan berü "Şu zamandan beri" (TS 697).

2. Anlamına Göre Zaman Adlandırmaları

Zaman adlandırmalarının cümlede kullanıldığında içerdiği anlam ayrı bir önem teşkil etmektedir. Tarama Sözlüğü'nde tespit edilen zaman terimlerinin yılın bölümlerine, gün içerisindeki zaman dilimlerine, kültürel ve sosyal hayatı daha rahat yönlendirebilmek ve yaşamı daha kolay hale getirmek adına kullandıkları söylenebilir. Zaman adlarının içerdiği anlamlar ve verilen örnekler şu şekildedir:

2.1. Ay İsimleri:

Tarama Sözlüğü'nde yer alan ay isimleri şu şekildedir:

abrıl "Nisan" (TS 2).

buğday gün "Ağustos" (TS 682).

dokuza "Birinci kânun ayı, Aralık" (TS 1200).

gücük "Şubat" (TS 1841).

küçük tevbe "Şaban ayı" (TS 2763).

orta yay adı "Temmuz" (TS 3017).

oruç ayı "Ramazan ayı" (TS 3018).

yilin ayı "Mart" (TS 4601).

Tarama Sözlüğü ay isimleri açısından incelendiğinde yılın her ayı için yapılmış adlandırmaların bulunmadığı görülmektedir. Sözlükte yalnızca şubat, mart, nisan, temmuz, ağustos ve aralık aylarıyla ilgili adlandırmalar yer almaktadır. Bu adlandırmaların dışında dinî açıdan önemli zaman dilimlerini ifade eden *küçük tevbe* "Şaban ayı" ve *oruç ay* "Ramazan ayı" sözlükte yer alan diğer ay adlarıdır.

Tarama Sözlüğü'nde yer alan bazı ay isimlerinin tarihi Türk dili ve çağdaş Türk dili alanında da kullanıldığı görülmektedir. Şubat ayını karşılamak amacıyla kullanılan *gücük* “Şubat” örneği bu kullanımlardan biridir. Sözcük Kâmus-ı Türki'de *gücük ay* şeklinde bir tamlama halinde, Lehçe-i Osmanî'de ise *gücü* şeklinde küçük ses değişmesine uğrayarak kullanılmıştır (Aydın, 2002: 40). Derleme Sözlüğü'nde de aynı şekilde yer alan bu örneğin küçük ses değişimlerine uğrayarak aynı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Derleme Sözlüğü'nde *gücük*, *gucuk*, *gücük*, *güdükay*, *güjüh*, *kücük*, *kücü*, *kücük ay* şeklinde çeşitli ses değişimlerine uğramış kelimelerle şubat ayına ait birçok adlandırma yer almıştır (DS 2209, 3024). Çağdaş Türk lehçelerinden olan Gagauz Türkçesi'nde de *güyük* şeklinde yer alan bu adlandırma şubat anlamında olsa da nadiren ocak anlamında da kullanılmaktadır (Aydın, 2002 : 40).

abrıl “Nisan” örneği Derleme Sözlüğü'nde küçük ses değişimleriyle yer alan örneklerden biridir. *abrıl*, *abil*, *abrél*, *abril*, *abrol*, *abrul*, *april*, *april*, *april*, *arbil*, *arbul* kullanımları Derleme Sözlüğü'nde nisan ayını karşılamak için kullanılan adlandırmalardır (DS 30).

Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü ay isimleri açısından karşılaştırıldığında Derleme Sözlüğü'nün daha zengin bir kelime hazinesine sahip olduğu söylenebilir. Bunun nedeni Tarama Sözlüğü'nde yer alan kelimeleri aynı şekilde ya da küçük ses değişimleriyle ihtiva etmesinin yanı sıra yılın on iki ayına ait zaman adlarını bulundurmasıdır.

Derleme Sözlüğü'nü ay isimleri açısından Tarama Sözlüğü'nden zengin kılan bir diğer özellik de her ay için birden fazla farklı adlandırmanın bulunmasıdır. Buna ocak ayı için; *büyükay* (DS 832) ve *donaray* (DS 1558), şubat ayı için; *badırık batman ayı* (DS 468) ve *çibir* (DS 1158), mart ayı için; *aşıra ayı* (DS 355) ve *gicimik ayı* (DS 2072), nisan ayı için; *açaray* (DS 57) ve *bire* (DS 699), mayıs ayı için; *cılcıl ayı* (DS 909) ve *çicik ayı* (DS 1203), haziran ayı için; *başal* (DS 552) ve *kirez ayı* (DS 2875), temmuz ayı için; *biçim ayı* (DS 683) ve *kısır ay* (DS 2841), ağustos ayı için; *tabak* (DS 3796) ve *tonuz* (DS 3961), eylül ayı için; *hacıay* (DS 2248) ve *ilkgüz* (DS 2529), ekim ayı için; *beğrim ay* (DS 598) ve *bükrüm ayı* (DS 818), kasım için; *esmek* (DS 1785) ve *goç ayı* (DS 2894), aralık ayı için; *tekir* (DS 3865) ve *yağarak* (DS 4116) örneklerinin sözlükte yer alması gösterilebilir.

2.2.Erken Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde erken anlamında olan zaman adlandırmaları şu şekildedir:

er “Erken zaman” (TS 1488).

erden “Erkenden” (TS 1490).

errek “Erkence” (TS 1511).

ercerek “Erkence” (TS 1511).

ir “Erken zaman” (TS 1488).

irden “Erkenden” (TS 1490).

ir iken “Erken erken” (TS 2090).

tañlacak / dañlacak “Sabahleyin, erken, şafakla beraber” (TS 3732).

tañlacık “Sabahleyin, erken, şafakla beraber” (TS 3732).

tañlacaò “Sabahleyin, erken, şafakla beraber” (TS 3732).

Eserde erken anlamını belirten örneklerin genellikle bulunma ve çıkma hali ekleriyle çekimlendiği söylenebilir. Yine zarf-fiil eklerinin de erken anlamındaki zaman adlandırmalarında kullanıldığı görülmektedir.

er “Erken zaman” örneği Derleme Sözlüğü’nde anlam değişmesine uğrayarak “sahur vakti” (DS 4497), *erden* (DS 1764) ve *irden* (DS 2547) örnekleri de anlam değişmesine uğrayarak “sahur vakti” anlamında kullanılan zaman adlarıdır. *ir* “Erken zaman” örneği ise Çuvaş Türkçesi’nde aynen kullanılmaktadır (Aydın, 2002: 137).

Derleme Sözlüğü’nde de erken anlamında kullanılan farklı zaman adlandırmaları bulunmaktadır. Bu adlandırmalara *denizi* “erken” ve *ırık* “erken” örnekleri verilebilir (Selvi, 2015).

2.3. Geçmiş Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü’nde geçmiş zamanı karşılayan zaman adlandırmaları şu şekildedir:

baya “Demin, geçen zaman” (TS 461).

bayak “Demin, geçen zaman” (TS 464).

bıldır “Geçen yıl” (TS 538).

bıldırğı “Geçen seneki” (TS 539).

buldur “Geçen yıl” (TS 691).

dimin “Demin” (TS 1160).

düne gün “Dünkü gün” (TS 1317).

ilerü zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).

ilerüki zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).

zaman ile “Vaktiyle, bir zamanlar” (TS 4803).

Eserde geçmiş zamanı belirten zaman adlandırmalarının genellikle yakın geçmiş zamanı ifade eden örnekler olduğu görülmektedir.

baya sözcüğü Türkische Turfan Texte’de “önce, evvelce” anlamında, DLT’de “az önce”, Dede Korkud Kitabı’nda ise “demin” anlamıyla yer almaktadır (Aydın, 2002: 153).

ilerü sözcüğü Şecere-i Terâkime’de “önce, evvel” anlamında *ilgerü* biçimiyle yer almaktadır (Aydın, 2002: 156). Tarama Sözlüğü’nde geçmiş zamanı ifade etmek için sıfat tamlaması şeklinde niteleme sıfatı göreviyle yer almaktadır.

Derleme Sözlüğü’nde de geçmiş zamanı karşılamak için kullanılan zaman adlarına yer verilmiştir: *dönen gün* “geçmiş gün”, *getdiki sene* “geçen sene” (Selvi, 2015).

2.4. Genel Zaman İsimleri:

Tarama Sözlüğü’nde yer alan genel zaman isimleri şu şekildedir:

ara “Vakit, esna” (TS 181).

çağ “Zaman, vakit, devir, mevsim” (TS 747).

çağ “Zaman, vakit, devir, mevsim” (TS 783).

oöt “Vakit, çağ” (TS 2941).

oötuñ “Vakit, vakitte” (TS 2941).

oötın “Vakit, vakitte” (TS 2941).

ödek "Zaman" (TS 3049).

öyün "Zaman, vakit" (TS 3152).

su "Zaman, vakit" (TS 3561).

Eserde zaman kavramını ve belirli zaman parçalarını belirten genel zaman adlandırmalarının sayısı oldukça azdır. Genel zaman adlandırmalarında dikkat çeken örneklerden biri *oõt* "Vakit, çağ" örneğidir. Canpolat bu sözcükle ilgili yazmış olduğu makalesinde *olok tın* biçiminin zamanla ses değişimine uğrayarak *oloõtın* şeklinde gelişim gösterdiğini, 14. ve 15. yy yazarlarının kökenini bilmedikleri bu sözcüğü *ol oõtın* şeklinde ayırarak *oõtın* biçimindeki bir sözcüğün araç durumu sandıklarını hatta daha da ileri giderek *oõt* kökünü zaman anlamında kullandıklarından bahsetmektedir (Canpolat, 2017).

Tarama Sözlüğü'nde yer alan bazı genel zaman isimleri tarihi ve çağdaş Türk dili eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. *ara* " zaman,süreç" örneği Nehcü'l- Ferâdis'te "ara" ; *oõt* "vakit, çağ" örneği Codex Cumanicus'ta *oút* , Derleme Sözlüğü,'nde *oõt~oõtu* ; *öyün* "Zaman, vakit" örneği Derleme Sözlüğü'nde *oyun*; *su*"Zaman, vakit" örneği Derleme Sözlüğü'nde *su* şeklinde anlam değişmesine uğramadan aynı ya da küçük ses değişimlerine uğramış halde karşımıza çıkmaktadır (Aydın, 2002: 1,3,4).

Derleme Sözlüğü'nde genel zaman kavramını karşılayan pek çok adlandırma bulunmaktadır. Buna *aralılıh* " zaman, an, vakit" , *eylam* "zaman, müddet" örnekleri verilebilir. Bu örnekler dışında Derleme Sözlüğü'nde 72 genel zaman adlandırması bulunmaktadır (Selvi, 2015). Tarama Sözlüğü ile karşılaştırıldığında Derleme Sözlüğü genel zaman isimleri açısından daha zengin bir kelime hazinesine sahiptir.

2.5.Gün ve Geceye Bağlı Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde güneşin hareketlerine bağlı olarak oluşturulan zaman adlandırmaları şu şekildedir:

ağşam "Akşam" (TS 58).

aõşam "Akşam" (TS 65).

aõşamın "Akşam vakti" (TS 67).

çin sabah "Tan yerinin ağarmaya başladığı zaman" (TS 923).

çin seher "Tan yerinin ağarmaya başladığı zaman" (TS 923).

dün "Gece" (TS 1312).

dün buçuğu "Gece yarısı" (TS 1314).

dün dulpu "Geceleyin, gece vakti, bütün gece" (TS 1316).

dün içi "Gece ortası, gece vakti" (TS 1318).

dün yarısı "Gece yarısı" (TS 1314).

dünle "Geceleyin" (TS 1319).

dünlece "Geceleyin" (TS 1320).

gece içi "Gece vakti" (TS 1612).

gece ile "Gece vakti, geceleyin" (TS 1612).

geceyle "Gece vakti, geceleyin" (TS 1612).

genç kuşluk "Kaba kuşluktan önceki zaman" (TS 1633).

- güğe gündüz* “Gündüzleyin, güpegündüz” (TS 1850).
güğem gündüz “Gündüzleyin, güpegündüz” (TS 1850).
gün “Gündüz” (1864).
gün ayağu dururken “Güneş henüz batmamışken” (TS 1865).
gün kız “Güneşin en sıcak zamanı” (TS 1872).
günüz “Gündüz” (TS 1878).
günüzün “Gündüz vakti, bütün gün” (TS 1878).
ıl “Yıl” (TS 1935).
kaba kuşluk “Öğleye yakın olan kuşluk zamanı” (TS 2146).
kuşluğun “Kuşluk vakti” (TS 2754).
sabahlaca “Sabahleyin, sabah sabah” (TS 3213).
tañ “Şafak vakti” (TS 3732).
tañlarak “Şafak söker sökmez, sabahsı, ertesi” (TS 3734).
tanlası “Şafak söker sökmez, sabahsı, ertesi” (TS 3734).
yarı gece “Gece yarısı” (TS 4347).
yatsun “Yatsı vakti” (TS 4395).
yay “Yaz, sıcak mevsim” (TS 4433).
yaz “İlkbahar, bahar mevsimi” (TS 4449).
yeñi bahar “İlkbahar” (TS 4531).
yeñi yaz “İlkbahar” (TS 4531).

Codex Cumanicus'ta *aúşam* biçimiyle yer alan zaman adlandırması Tarama Sözlüğü'nde küçük bir ses değişimiyle *ağşam* “akşam” şeklinde yer almaktadır. Tarama Sözlüğü'nde aynı anlamda kullanılan *aòşam* adlandırması Dede Korkut'ta akşam anlamında kullanılan zaman adlandırmasıdır. Kelimenin Tarama Sözlüğü'nde aynı şekilde ihtiva edilmesi Tarama Sözlüğü'nü zengin kılan özelliklerdendir.

dün “gece” örneği Köl Tigin Güney yüzünde, Codex Cumanicus'ta, Abuşka Lügati'nde *tün* şeklinde yer amaktadır (Aydın, 2002: 134). Tarama Sözlüğü'nde bu örneğin küçük ses değişimine uğrayarak yer aldığı söylenebilir.

Nehcü'l Ferâdis'te yer alan *tünle* “Gece, geceleyin” zaman adı; Tarama Sözlüğü'nde *dünle* ~*dünlece* “geceleyin” örneklerinde küçük ses değişimleriyle anlamı değişmeksizin, Derleme Sözlüğü'nde *dünle* ~ *dünne* şeklinde ve anlam değişmesine uğrayarak “sabah erken, gün ağarmadan” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (DS 1631).

tañ “Şafak vakti” örneği tarihi ve çağdaş Türk dili alanında yazılmış eserlerde karşımıza çıkan örneklerdendir. DLT'de, Nehcü'l-Ferâdis'te, Kıpçak Türkçesi'nde *tañ* şeklinde biçim değişmesine uğramaksızın yine şafak vakti anlamıyla kullanılmıştır. Derleme Sözlüğü'nde *dan* ~*dân*~*dañ* (DS 1355), Türkmen Türkçesi'nde *dañ*, Azerbaycan Türkçesi'nde *dan* şeklinde küçük ses farklılıklarına uğrasa da aynı anlamda kullanılmaktadır (Aydın, 2002: 134). *tañ* “sabah” örneğinin ses gelişimi göstermiş örneklerinden olan *tañlarak* ve *tañlası* zarf-fil eklerini alarak cümleye zaman anlamı kazandıran adlandırmalardır.

2.6.Gün İsimleri:

Tarama Sözlüğü'nde yer alan gün isimleri şu şekildedir:

ayna günü “Cuma günü” (TS 330).

ayna ertesi “Cumartesi” (TS 330).

gireği “Pazar” (TS 1704).

gireği gün “Pazar” (TS 1704).

gireği ertesi “Pazartesi” (TS 1704).

Tarama Sözlüğü'nde ay adlarında olduğu gibi gün isimlerinde de haftanın her günü için yapılmış adlandırmalar bulunmamaktadır. Sözlükte yalnızca pazartesi, cuma ve pazar günü için yapılmış adlandırmalar yer almaktadır. Tarama Sözlüğü'nde yer alan gün ismi kuruluşlarında yabancı dillerden alınan sözcüklerle oluşturulmuş yapılar dikkat çeker: *ayna günü* “cuma günü”, *ayna ertesi* “cumartesi” .

Cuma gününü karşılamak için kullanılan *ayna günü* örneğinin anlamı değişmeksizin; tarihi Türk dili alanında yazılmış eserlerden olan Nehcü'l- Ferâdis'te ve Codex Cumanicus'ta *ayna* şeklinde benzer kullanımı mevcuttur (Aydın, 2002: 93).

Tarama Sözlüğü'nde yer alan *gireği* örneğini Derleme Sözlüğü'nde herhangi bir biçim ve anlam değişmesine uğramaksızın aynı şekilde görmek mümkündür (DS 2080). *gireği ertesi* örneğinin Derleme Sözlüğü'nde aynı şekilde ve aynı anlamda yer almasının yanı sıra küçük ses değişmelerine uğrayarak anlamı değişmeksizin kullanıldığı da görülmektedir: *gereği ertesi* (DS 1997), *gireği ertesi* (DS 2081), *gireyi ertesi* (DS 2081).

Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü gün isimleri açısından karşılaştırıldığında Derleme Sözlüğü'nün daha zengin bir kelime hazinesine sahip olduğu söylenebilir. Bunun nedeni haftanın her günü için yapılmış adlandırmaların yanı sıra her gün için yapılmış farklı adlandırmaları da ihtiva etmesidir (Aşçı- Yastı, 2008).

2.7.Kültürel ve Dinî Ögelere Göre Zaman Adlandırmaları:

Sosyal ve kültürel hayatın etkenlerinin dile yansımaları düşünüldüğünde kültürel ve dinî ögelerin yansımalarını görebileceğimiz pek çok zaman adlandırması bulunmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde de bu tarz adlandırmaları görmek mümkündür. Eserde yer alan adlandırmalar şu şekildedir:

buğday günü “Aşure günü” (TS 682).

düvün günü “Gelin götürme günü” (TS 1362).

gün “Mesut gün, beklenen gün” (TS 1865).

hacılar bayramı “Kurban bayramı” (TS 1893).

İsa doğdu gecesi “Hz. İsa'nın doğduğu gece” (TS 2101).

küçük tevbe “Şaban ayı” (TS 2763).

oruç ayı “Ramazan ayı” (TS 3018).

oruç bayramı “Ramazan bayramı” (TS 3018).

oruç geceleri “Ramazan geceleri” (TS 3018).

sağış günü “Mahşer günü, kıyamet günü, hesap günü” (TS 3238).

saya gecesi “İsevîlerin haçı suya attıkları gece” (TS 3348).

soru günü “Kıyamet günü” (TS 3518).

ulu bayram “Ramazan bayramı” (TS 3950).

yarın “Âhîret günü” (TS 4349).

Bu kategoride yer alan adlandırmaların genellikle dinî ögelerin yansıması sonucu oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Dinin gereği olan kurban kesme, oruç tutma ibadetlerinin zamanlarının belirlenmesi sebebiyle oluşturulmuş adlandırmalar görülmektedir. Bu tür adlandırmalarda genellikle alıntı sözcüklerle Türkçe sözcüklerin bir arada birleşerek yeni bir adlandırma oluşturduğu dikkat çeker.

Derleme Sözlüğü'nde de kültürel ve dinî ögelerle ilgili zaman adlandırmalarına rastlanmaktadır. *apa* “arefe günü” (DS 282), *kencer* “bağ bozumunda yapılan et bayramı” (DS 2741), *kığırdım~gığırdım* “bayram arefesinden bir önceki gün” (DS 2037) bu zaman adlandırmalarına örnek olarak gösterilebilir.

Derleme Sözlüğü'nde Kurban bayramı için *küçük bayram*, ramazan bayramı için *oruçluk* (DS 3290), *ırmızan* (DS 2488) gibi farklı kullanımların yanı sıra Tarama Sözlüğü'nde yer alan *oruç ayı* tamlamasının aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir (DS 3018).

2.8.Mevsimlere Göre Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde yer alan mevsim adları şu şekildedir:

yay “Yaz, sıcak mevsim” (TS 4433).

yaz “Bahar mevsimi, ilkbahar” (TS 4449).

yeñi bahar “İlkbahar” (TS 4531).

yeñi yaz “İlkbahar” (TS 4531).

Tarama Sözlüğü'nde yalnızca ilkbahar ve yaz mevsimleri için yapılmış adlandırmalar mevcuttur.

İlkbahar mevsimi için kullanılan *yaz* örneği günümüzde Kıpçak Türkçesi'nde de aynı şekilde ve anlamda kullanılmaktadır (Aydın, 2002: 25). İlkbahar mevsimini karşılayan bir diğer örnek olan *yaz* örneği; DLT'de a yaz mevsimi anlamında anlamında kullanılırken, Kıpçak Türkçesi'nde ve Kamûs-ı Türkî'de aynı şekilde anlamı değişmeksizin yer almaktadır (Aydın, 2002: 25).

Yaz mevsimi için kullanılan *yay* adlandırması, tarihi ve çağdaş Türk dili açısından oldukça yaygın kullanımı olan bir örnektir. Kutadgu Bilig'de aynı şekilde ve anlamda kullanıldığı görülmektedir (Aydın, 2002: 26). Derleme Sözlüğü'nde (DS 4208) ve Azerbaycan Türkçesi'nde de aynı şekil ve anlamda karşımıza çıkmaktadır (Aydın, 2002: 26).

Derleme Sözlüğü'nde her mevsim için yapılmış bir ya da birden fazla mevsim adlandırmaları mevcuttur. Buna *yazağzı* “ilkbahar” (DS 4215), *yazönü* “ilkbahar” (4219), *derdim ayı* “sonbahar” (DS 1432), *hasl* “güz vakti” (DS 2300), *gış* “kış” (DS 2062), *amnon* “yaz”(DS 239), *kazanç* “yaz” (DS 2710) örnekleri verilebilir. Buradan Derleme Sözlüğü'nün mevsim adları açısından Tarama Sözlüğü'ne göre daha zengin bir kelime hazinesine sahip olduğu kanısına varılabilir.

2.9.Psikolojik ve Fizyolojik Durumlara Göre Zaman Adlandırmaları:

Eserde psikolojik ve fizyolojik durumlara göre belirlenen zaman adlandırmaları şu şekildedir:

bitmiş gün “Son gün, vâde günü” (TS 622).

buñ yeri “Sıkıntı zamanı” (TS 705).

gün “Mesut gün, beklenen gün” (TS 1865).

ha demi “Felaket zamanı” (TS 1893).

kıngıllık “Sakalına ak düşme zamanı” (TS 2506).

kızmışla “Vücut yürümekle hararetlendiği zaman” (TS 2549).

oğlan yaşı “Çocukluk çağı” (TS 2932).

Tarihi ve çağdaş Türk dili alanında birçok eserde *kün* “gün” anlamında kullanılan sözcük Tarama Sözlüğü'nde anlamsal olarak küçük bir değişimle “beklenen ve özlenen günler” anlamında kullanılmıştır (Aydın, 2002: 118). Tarama Sözlüğü'ndeki anlama uygun olarak Derleme Sözlüğü'nde *ak gün* adlandırması yer almaktadır (DS 4411).

oğlan yaşı örneğinin bir benzeri Derleme Sözlüğü'nde mevcuttur. Ancak Tarama Sözlüğü'nde genel çocukluk kavramını kapsayan bu adlandırma; Derleme Sözlüğü'nde yalnızca “erkeklerin 18-22 yaşları arasını kapsayan zaman dilimi” olarak yer alan ve fizyolojik durumları anlatan bir zaman adlandırması örneği sayılabilecek olan *acı delikanlılık* adlandırmasıyla ifade edilmektedir (DS 45).

Derleme Sözlüğü'nde de Tarama Sözlüğü'nde yer alan *ha demi* örneğine benzer psikolojik durumlara göre yapılmış adlandırmalar bulunmaktadır. *hoy günü* “insanın darda kaldığı, aman dilediği gün” adlandırması buna örnek olarak verilebilir (Selvi, 2015).

2.10. Tarımla İlgili Olan Zaman Adlandırmaları:

Yerleşik düzene geçilmesinin ardından insan yaşamını etkileyen en önemli faktörlerden biri tarımsal faaliyetler olmuştur. İnsanların ekme, biçme, hasat dönemlerini ifade etmeleri ve kolaylıkla anlayabilmeleri, bunun karşılığı olarak üretimin devam etmesi zaman kavramını önemli kılmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde tarımla ilgili yalnız bir adlandırmanın yer aldığı görülmektedir.

orak vakti “Hasat zamanı” (TS 3005).

Derleme Sözlüğü'nde Tarama Sözlüğü'nün aksine tarımla ilgili 30 adet adlandırma mevcuttur (Selvi, 2015). Bu adlandırmalara *arpa orağı* “arpa biçme zamanı” (DS 4424), *yoluk* “ekin biçme zamanı” (DS 4292), *eten tavı* “arpa, buğday vb. şeylerin son ekilme zamanı” (DS 1797) örnekleri verilebilir. Tarım ile ilgili olan adlandırmalar yönüyle Derleme Sözlüğü daha zengin bir kaynaktır.

2.11. Yıl İle İlgili Olan Zaman Adlandırmaları:

Bu kategoride yer alan adlandırmalar şu şekildedir:

bıldır “Geçen yıl” (TS 538).

birisi yıl “Ertesi sene, öbür yıl” (TS 598).

buldur “Geçen yıl” (TS 691).

gelesi yıl “Gelecek yıl, ertesi yıl” (TS 1626).

ıl “Yıl” (TS 1935).

yıl artuğu “Bir yıldan çok” (TS 4575).

bıldır “geçen yıl” örneği tarihi ve çağdaş Türk dili eserlerinde sıkça yer alan bir zaman adlandırmasıdır. Nehcü'l- Ferâdis'te *bıldır* ve *bıldur* şeklinde, Kâmus-ı Türkî'de *bıldır* şeklinde yer almaktadır (Aydın, 2002: 18). Kazak ve Kırgız Türkçesi'nde *bıltır*, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi'nde *bildir* şeklinde anlam değişmeden küçük ses değişimlerine uğrayarak kullanılmaktadır (Aydın, 2002: 18).

gelesi yıl “gelecek yıl, ertesı yıl” örneği İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin'de *kilesi yıl* şeklinde küçük ses farklılıklarıyla yer almaktadır (Aydın, 2002: 20).

yıl artuğu “bir yıldan çok” örneği Kâmus-ı Türkî'de “dört yılda bir gelen 366 günlük yıl, sene-i kebîse” anlamıyla *artık yıl* şeklinde biçim değişmesine uğramış halde yer almaktadır (Aydın, 2002: 20).

ıl “yıl” örneği Köl Tigin Yazıtı Kuzey yüzünde, DLT'De, Derleme Sözlüğü'nde, Türkmen ve Gagauz Türkçesi'de aynı anlamda fakat “yıl” şeklinde yer almaktadır (Aydın, 2002 : 22).

2.12. Zamanın Başlangıcını İfade Eden Zaman Adlandırmaları:

Fiilin gerçekleşme zamanının başlangıcını anlatan bu adlandırmalar şu şekildedir:

ağızlık “Başlangıç” (TS 45).

öñ “Önce, evvel” (TS 9087).

öñdin “Önce, ilk önce, daha evvel” (TS 3090).

öndüñ “Önce, ilk önce, daha evvel” (TS 3090).

öñ “ Önce, evvel” kökünün bulunma hali ekiyle çekimlenip aynı anlamda kullanılması dikkat çekicidir.

öñ kelimesi Mukaddimetü'l Edep ve Mecmuatü'n-Nezâir'de aynı biçim ve anlamda kullanılmıştır (Aydın, 2002: 157). *öñdin*, *öndün* örneklerinin de aynı biçimde ve anlam değişmesine uğramadan Derleme Sözlüğü'nde yer aldığı belirlenmiştir (DS 3342). Derleme Sözlüğü'nde *emtilü* “başlangıç” ve *eñıpdın* “ilkönce” zamanın başlangıcını ifade eden farklı örneklerdendir (Selvi, 2015).

2.13. Süreç Anlamında Kullanılan Zaman Adlandırmaları:

Fiilin başlamasından bitişine kadar olan süreci belirtmek için oluşturulan zaman adlandırmalarının genellikle zarf-fiil ekleriyle oluşturulduğu görülmektedir:

añadak “O zamana kadar” (TS 122).

birez gün “Birkaç gün” (TS 592).

buncadan berü “Şu zamandan beri” (TS 697).

civ civ “Durmadan, devamlı olarak” (TS 776).

çokdankı “Uzun zamandan beri sürüp gelen” (TS 935).

çokdankı “Uzun zamandan beri sürüp gelen” (TS 935).

gün geldüğünce “Gün geçtikçe” (TS 1871).

gün geldükçe “Gün geçtikçe” (TS 1871).

günden güne “Günden güne” (TS 1866).

kader vakit “Az bir zaman” (TS 2158).

üç günlücek “Üç gün olan sürece” (TS 4057).

üşimdi “Şimdi, şimdiye kadar” (TS 4120).

birez gün “birkaç gün” ve *kader vakit* “az bir zaman” örneklerinde süreç anlamının bir niteleme sıfatıyla sağlandığı dikkat çekmektedir.

2.14. Zamanın Bitişini İfade Eden Zaman Adlandırmaları:

Fiilin gerçekleştiği anı ifade eden adlandırmalarda genellikle sıfat tamlaması kuruluşundadır:

bitmiş gün “Son gün, vâde günü” (TS 622).

düne gün “Dünkü gün” (TS 1317).

ilerü zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).

ilerüki zaman “Eski zaman, geçmiş zaman” (TS 2047).

zaman ile “Vaktiyle, bir zamanlar” (TS 4803).

Kıyasü'l Enbiya, Codex Cumanicus, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin'de *tünekün*, Şecere-i Terâkime'de *tünegün* şeklinde ve “geçen gün” anlamında kullanılan sözcüğün Tarama Sözlüğü'nde küçük ses değişimine uğramış halde ve anlamı değişmeksizin *düne gün* şeklinde yer almıştır (Aydın, 2002: 101).

3. Zarf Olarak Kullanılan Zaman Adlandırmaları

Fiilin yapılma zamanını bildiren sözcüklere zaman zarflarıdır. Eylemi yapan kadar eylemin gerçekleşme zamanı da cümlenin olmazsa olmazıdır. Tarama Sözlüğü'nde yer alan ve zarf olarak da kullanılabilen zaman adlandırmaları şu şekildedir:

3.1. Aniden Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları:

Gerçekleşmesi beklenmeyen bir zamanda fiilin gerçekleşme anını ifade eden adlandırmalardır. Eserde yer alan ve aniden anlamında kullanılan zaman adlandırmaları şu şekildedir:

andak “Hemen, o anda, derhal” (TS 137).

ansız “Ansızın, birdenbire” (TS 169).

ansızda “Ansızın, birdenbire” (TS 170).

añsızın “Ansızın” (TS 171)

añsuz “Ansızın, birdenbire” (TS 169).

añsuzda “Ansızın, birdenbire” (TS 170).

añsuzdan “Ansızın, birdenbire” (TS 171).

apañsızda “Birdenbire, ansızın” (TS 177).

apañsuzda “Birdenbire, ansızın” (TS 177).

becid “Derhal, acele, çabuk” (TS 472).

Bu kategoride yer alan *añ* “akıl, idrak” sözcüğünden *+sız* sonekiyle türetilen *ansız* adlandırmasının, çekim ekleri alarak aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. İdrak edilemeyecek bir anda gerçekleşen fiili ifade etmektedir.

andak sözcüğü Derleme Sözlüğü'nde aynı biçimde “ondan sonra” anlamında kullanılmıştır (DS 256). Derleme Sözlüğü'nde yer alan *ansız*, *ansadak*, *ansıdak*, *añsıradan*, *ansırdan*, *ansızca*, *ansızdan*, *añsızlamadan*, *ansuzdan* sözcükleri; Tarama Sözlüğü'ndeki gibi “aniden” anlamında kullanılmış zaman adlandırmalarıdır ve birçoğu Tarama Sözlüğü'ndeki örneklerle aynıdır (DS 280). Derleme Sözlüğü'nde Tarama Sözlüğü'ndeki örneklerden tamamen farklı olan adlandırmalar da mevcuttur: *bürdem* “birden” , *sabda* “anında, o sırada” vb. (Selvi, 2015).

3.2. Çoğu Zaman Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları:

Fiilin bir kereye mahsus olmaksızın sık sık yapıldığını ifade eden adlandırmalar bu kategoride yer almaktadır. Tarama Sözlüğü'nde çoğu zaman anlamını taşıyan örnekler genellikle ikilemeler yoluyla oluşturulmuştur:

civ civ “Durmadan, devamlı olarak” (TS 776).
çokdankı “Uzun zamandan beri sürüp gelen” (TS 935).
çokdanki “Uzun zamandan beri sürüp gelen” (TS 935).
değme gez “Her zaman, her defa” (TS 1047).
dün gün “Gece gündüz” (TS 1318).
düni gün “Gece gündüz” (TS 1319).
dünün günün “Gece gündüz” (TS 1319).
dünleler “Geceleri” (TS 1320).
dün ü gün “Gece gündüz” (TS 1321).
dünün günün “Gece gündüz” (TS 1323).
dün ü gündüz “Gece gündüz” (TS 1323).
erte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).
ertelü gecelü “Sabah akşam” (TS 1518).
irte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).
irtelü gecelü “Sabah akşam” (TS 1518).
gün başına “Her gün” (TS 1865).
günde “Her gün” (TS 1866).

Mukaddimetü'l Edebi ve Codex Cumanicus'ta *künde* şeklinde yer alan ve “her gün” anlamında kullanılan sözcük Tarama Sözlüğü'nde ses değişmesine uğrayarak *günde* şeklinde yer almaktadır (Aydın, 2002 : 119). Aynı sözcük Derleme Sözlüğü'nde ise *kunde* şeklinde yer almaktadır (DS 3001). Derleme Sözlüğü'nde *çoğancasına*, *çoğçala*, *çoksun* örnekleri de çoğu zaman anlamında kullanılmaktadır (Selvi, 2015).

3.3.-Den Beri Anlamındaki Zaman Adlandırmaları:

Fiilin başladığını ve devam etmekte olduğunu anlatan bu zaman adlandırması – den beri edatıyla kurulmuştur.

buncadan berü “Şu zamandan beri” (TS 697).

Derleme Sözlüğü'nde de –den beri anlamına gelen altı zaman adlandırması bulunmaktadır. Bu adlandırmalara *doğdešten* “doğduğu zamandan beri” örneği verilebilir (Selvi, 2015).

3.4.-E kadar Anlamındaki Zaman Adlandırmaları:

Fiilin başladığı ve devam ettiği süreci anlatan adlandırmalar şu şekildedir:

añadak “O zamana kadar” (TS 122).

öğlenecek “Öğlene kadar” (TS 3058).

öyledence “Öğlene kadar” (TS 3151).

üşimdi “Şimdi, şimdiye kadar” (TS 4120).

Derleme Sözlüğü'nde de –e kadar anlamında kullanılmış zaman adlandırmaları mevcuttur. Bu adlandırmalara “şimdiye dek” anlamında kullanılan *hayla*, *haylā*, *hayle*, *heyle* örnekleri verilebilir (Selvi, 2015).

3.5.Erken Anlamındaki Zaman Adlandırmaları:

Eserde erken anlamında kullanılan adlandırmalar şu şekildedir:

ileri “Önce” (TS 2042).

ilerki “Önceki” (TS 2045).

ilkirek “En önce” (TS 2061).

ilerü “Önce” (TS 2042).

ilerüki “Önceki” (TS 2045).

öñdin “Önce, ilk önce, daha evvel” (TS 3090).

öndüñ “Önce, ilk önce, daha evvel” (TS 3090).

öñ “ Önce, evvel” kökünün bulunma hali ekiyle çekimlenip aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.

3.6. Gelecek Zamanı İfade Eden Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde gelecek zamanı ifade eden adlandırmalar şu şekildedir:

birisi gün “Bir gün” (TS 593).

erte “ertesi, gelecek sabah, yarın” (TS 1512).

erte aşırı gün “Öbür gün” (TS 1516).

erte ertesi “Öbür gün” (TS 1517).

erte gün “Ertesi gün” (TS 1518).

erteki “Yarınki, ertesi” (TS 1518).

ertesi “Ertesi gün” (TS 1519).

irte “ertesi, gelecek sabah, yarın” (TS 1512).

irte aşuru gün “Öbür gün” (TS 1516).

irte irtesi “Öbür gün” (TS 1517).

irte gün “Ertesi gün” (TS 1518).

irtesi “Ertesi gün” (TS 1519).

geldeç “Gelecek zaman” (TS 1624).

gelesi “Gelecek zaman” (TS 1625).

gider vakit “Gidecek zaman” (TS 1701).

kak soñra “En sonra” (TS 2178).

sehelden “Çok geçmeden, az sonra” (TS 3372).

yarındası “Ertesi gün” (TS 4352).

yarın gün “Ertesi gün” (TS 4352).

İncelenen sözcüklerde genellikle yakın gelecek zaman adlandırmalarının sayıca fazla olması dikkat çekmektedir. *erte* “ertesi, gelecek sabah, yarın” ve *irte* “ertesi, gelecek sabah, yarın” sözcüklerine yapılan eklemelerle oluşturulan adlandırmalar göze çarpmaktadır.

Kıpçak Türkçesi'nde *birikün*, Codex Cumanicus'ta *birisi kün* şeklinde yer alan ve “öbür gün, yarından sonraki gün” anlamına gelen bu kelime Tarama Sözlüğü'nde *birisi gün* şeklinde ve farklı bir anlamla “bir gün” şeklinde yer almıştır (Aydın, 2002 : 102).

Çağdaş Türk dili eserlerinde *ertey*, *erte*, *erten*, *ete*, *érte*, *érten* biçimleri bulunan ve “ gelecek sabah, yarın” anlamına gelen *erte* sözcüğü Tarama Sözlüğü'nde de yer almaktadır (Aydın, 2002 : 103).

yarıncası örneği tarihi Türk lehçeleri alanında yazılmış Kısasü'l Enbiya'da *yarıncası*, Derleme Sözlüğü'nde *yarıncası* ve *yarıncısı* şeklinde yer almaktadır (DS 4185). Derleme Sözlüğü'nde yer alan ve gelecek zaman anlamında kullanılan zaman adlandırmalarına *dağnahısı*, *ertesi*, *geldeç* örnekleri verilebilir (Selvi, 2015).

3.7. Her Zaman Anlamındaki Zaman Adlandırmaları:

Fiilin yapılma zamanının sıklığını ifade eden adlandırmaların eserde şu şekilde yer almaktadır:

değme gez “Her zaman, her defa” (TS 1047).

dün gün “Gece gündüz” (TS 1318).

düni gün “Gece gündüz” (TS 1319).

dünün günün “Gece gündüz” (TS 1319).

dün ü gündüz “Gece gündüz” (TS 1323).

dün ü gün “Gece gündüz” (TS 1321).

dünün günün “Gece gündüz” (TS 1323).

erte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).

ertelü gecelü “Sabah akşam” (TS 1518).

irte gece “Sabah akşam, gece gündüz” (TS 1517).

irtelü gecelü “Sabah akşam” (TS 1518).

gün başına “Her gün” (TS 1865).

günde “Her gün” (TS 1866).

Her zaman anlamına gelen zaman adlandırmalarının eserde *dün* “gece” ve *gün* “gündüz” sözcüklerinden yola çıkılarak genişletildiği görülmektedir.

Derleme Sözlüğü'nde der her zaman anlamında kullanılan zaman adlandırmaları bulunmaktadır: *dikadim* “her zaman, daima”, *dümügün* “her zaman” vb. (Selvi, 2015).

3.8. Şimdi/An Anlamında Olan Zaman Adlandırmaları:

Tarama Sözlüğü'nde içinde bulunulan anı ifade eden bu adlandırmalar şu şekildedir:

indi “Şimdi” (TS 2082).

olok dem “O anda, o vakit, o zaman” (TS 2976).

olok sâat “O anda, o dakikada” (TS 2977).

şimdi “Şimdi” (TS 3669).

şimdirek “Şimdi, şu sıra” (TS 3669).

şolok dem “O vakit, o anda” (TS 3677).

şolok saat “O saatte, tam o anda” (TS 3678).

şundak “Hemen, o anda, derhal” (TS 3687).

uş “İşte, şimdi” (TS 4097).

üş “İşte, şimdi” (TS 4097).

üşimdi “Şimdi, şimdiye kadar” (TS 4120).

Bilge Kağan güney yüzü ve Köl Tigin güney yüzünde *amtı* , Kutadgu Bilig'de *emdi*, Kısasü'l Enbiya'da *imdi* şeklinde yer alan yer ve “şimdi” anlamına gelen sözcük Tarama Sözlüğü'nde *indi* şeklinde yer almıştır (Aydın, 2002: 159).

3.9.Yakın Zamanı İfade Eden Zaman Adlandırmaları:

Fiilin gerçekleşme anının az bir zaman sonrasını ifade eden örnekler şu şekildedir:

baya “Demin, geçen zaman” (TS 461).

bayak “Demin, geçen zaman” (TS 464).

dimin “Demin” (TS 1160).

kader vakit “Az bir zaman” (TS 2158).

sehelden “Çok geçmeden, az sonra” (TS 3372).

baya sözcüğü Türkische Turfan Texte'de “önce, evvelce” anlamında, DLT'de “az önce” , Dede Korkud Kitabı'nda ise “demin” anlamıyla yer almaktadır (Aydın, 2002: 153).

Tarihi Türk dili alanında yazılmış eserlerde *timin*, *dimin* ve çağdaş Türk dili alanında yazılmış eserlerde *taman*, *tanan*, *temin* ~ *dimin*, *demin* biçimleriyle yer alan ve “az önce, demin” anlamına gelen sözcük Tarama Sözlüğü'nde küçük ses değişmesine uğramış biçimiyle yer almaktadır (Aydın, 2002 : 159) .

Derleme Sözlüğü'nde de yakın zaman için kullanılan zaman adlandırmaları bulunmaktadır: *cinnadan* , *cinne* “biraz sonra” (Selvi, 2015).

3.10. Zaman Zaman Anlamındaki Zaman Adlandırmaları:

Fiilin belirli zaman aralıklarında gerçekleştiğini ifade eden zaman adlandırmaları şu şekildedir:

ara “Vakit, esna” (TS 181).

kimerde “Bazen, ara sıra” (TS 2566).

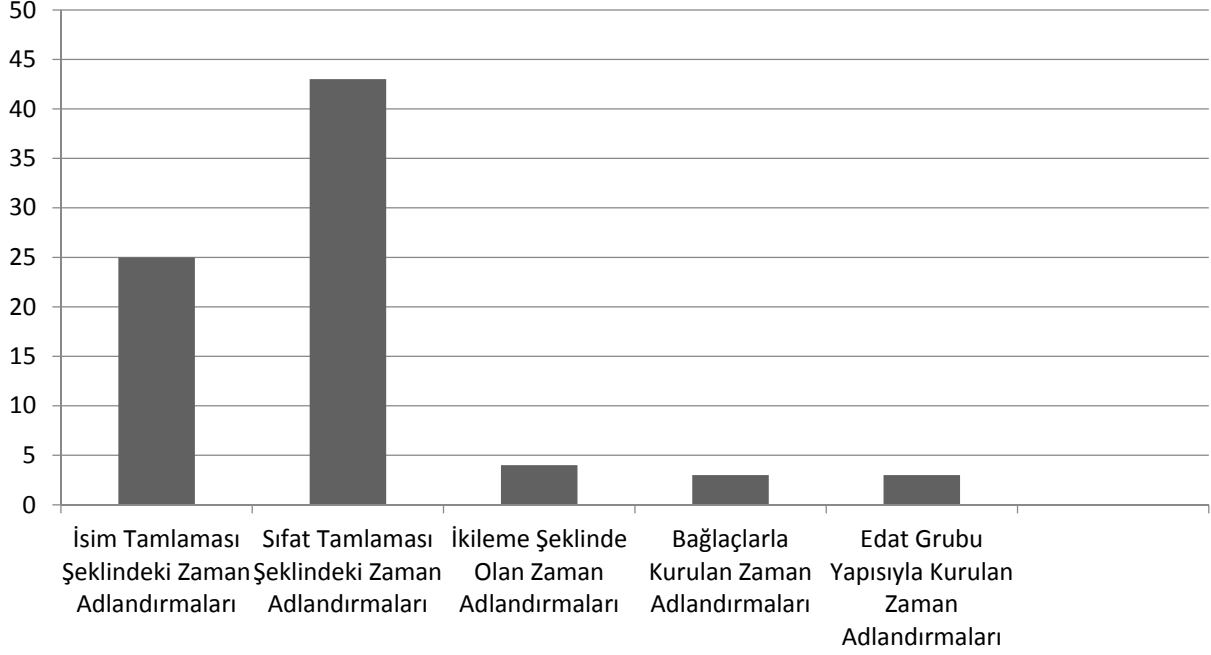
Derleme Sözlüğü'nde de zaman zaman anlamında kullanılan çeşitli adlandırmalar yer almaktadır: *aram aram*, *pat sat*, *patta satta*, *pat çat*, *daldır buldur*, *sette mette*, *attah puttah çat pat* “zaman zaman, arasıra” anlamına gelen adlandırmalardır. Bu adlandırmaların en belirgin özelliği ikileme şeklinde kurulmuş olmalarıdır (Abik, 2010).

4. Sonuç :

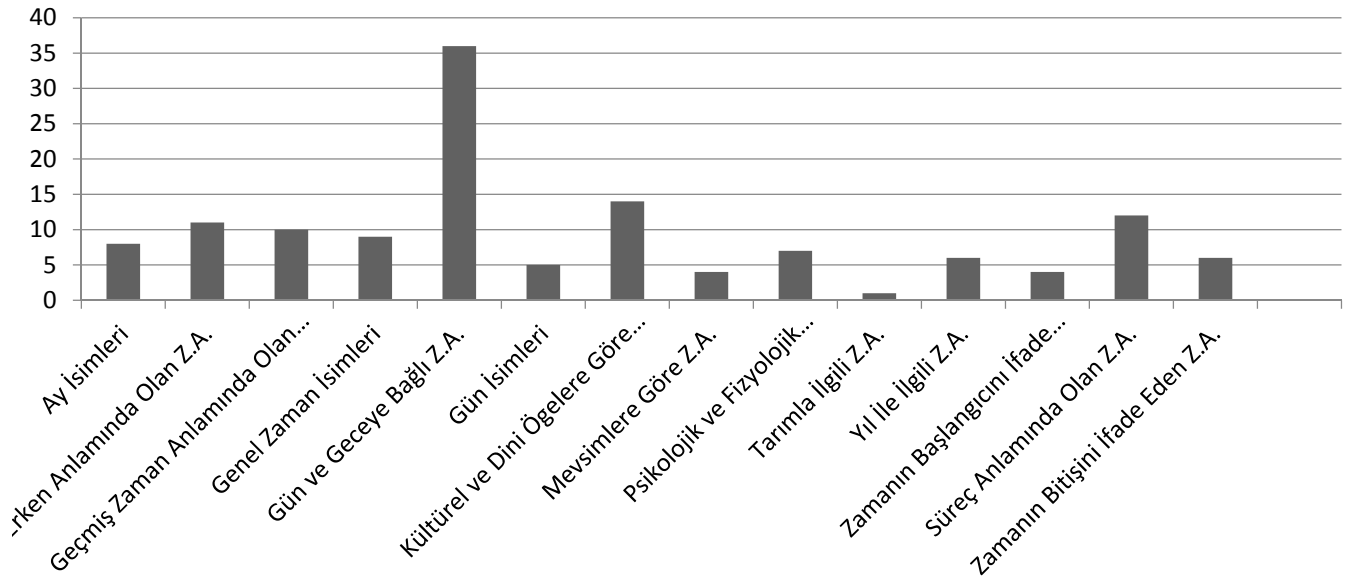
Elde edilen veriler istatistiksel olarak tablolar halinde gösterilebilir:

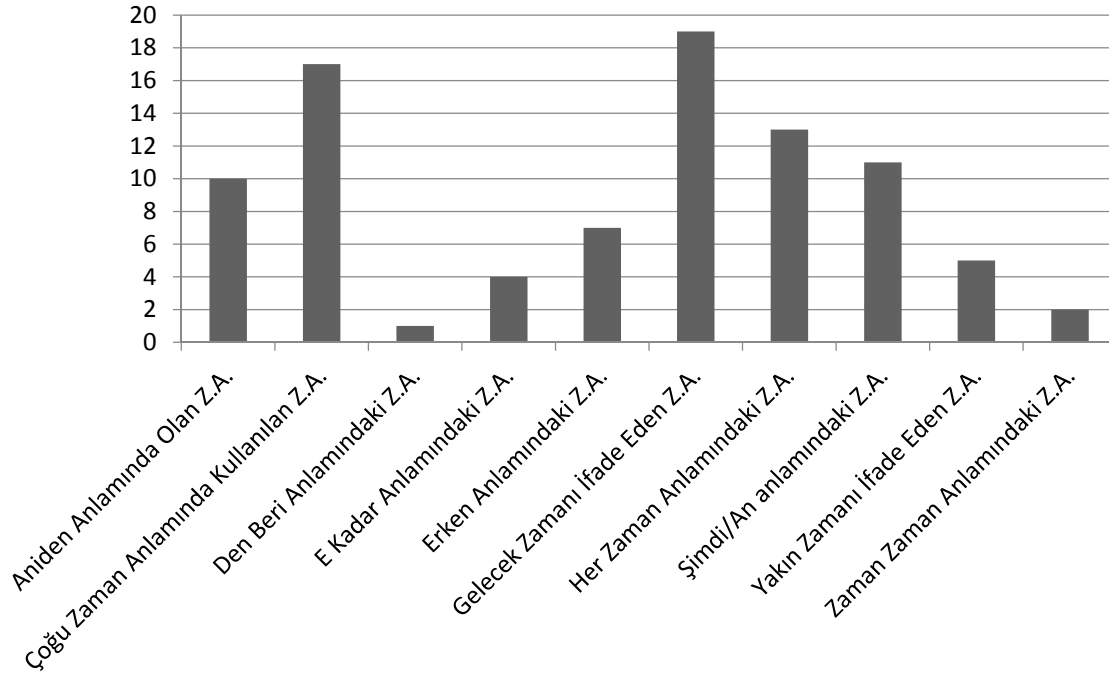
Tablo 1

Yapılarına Göre Zaman Adlandırmaları: Toplam sözcük sayısı 78.

Tablo 2

Anlamına Göre Zaman Adlandırmaları: Toplam sözcük sayısı 132.

Tablo 3**Zarf Olarak Kullanılan Zaman Adlandırmaları:** Toplam sözcük sayısı 89.

Bu makalede XIII. Yüzyıldan günümüze kadar tarihi bir gelişim sürecinde olan Türkçe'nin sosyal ve kültürel söz varlığına ilişkin "zaman adlandırmaları" ile ilgili bir değerlendirme yapıldı. Çalışmada, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde yer alan zaman adlandırmalarıyla ilgili toplam 299 sözcük tespit edildi. Elde edilen sözcükler yapılarına, anlamlarına ve zarf olarak kullanılışlarına göre tasniflendirildi.

Yapılarına göre incelenen zaman adlandırmaları detaylı bir sınıflandırmaya yer vermeksizin belli başlıklar halinde gruplandırıldı. Yapılarına göre incelenen toplam sözcük sayısı 78 olup toplam sözcük içerisinde en geniş payın sıfat tamlaması şeklinde olan zaman adlandırmalarına ait olduğu ve sıfat tamlaması şeklinde olan zaman adlandırmalarını sayıca en yakın grup olan isim tamlaması şeklinde olan zaman adlandırmalarının takip ettiği belirlendi. Bu sınıflandırmanın sayıca diğerlerine göre en küçük grubunun edat grubu yapısıyla kurulan zaman adlandırmaları olduğu tespit edildi.

Anlamlarına göre incelenen zaman adlandırmalarında geniş ve kapsamlı bir değerlendirme yapıldı. Değerlendirmede toplam 132 sözcük incelendi. Değerlendirmede yer alan başlıkların benzerliği ya da farklı anlamlarda kullanılabilen sözcüklerin olması dolayısı ile birden fazla başlık altında görülebilen zaman adlandırmaları tespit edildi. Bu tarz zaman adlandırmalarına; hem doğa olaylarına göre zaman adlandırmaları başlığında hem de mevsim isimlerine göre zaman adlandırmaları başlığında yer alan *yay* "yaz, sıcak mevsim", *yaz* "bahar mevsimi, ilkbahar", *yeñi bahar* "ilkbahar" örnekleri verilebilir.

Anlamlarına göre incelenen zaman adlarında sayıca en fazla olan grubun doğa olaylarına göre olan zaman adlandırmaları olduğu belirlendi. Bu başlığı gün içerisindeki zaman adlandırmalarının takip ettiği ve sayıca en az olan grubun ise tarımla ilgili zaman adlandırmaları olduğu görüldü.

Zarf olarak kullanılan zaman adlandırmalarında toplam 89 sözcük tespit edildi. Yapılan sınıflandırma içerisinde en fazla sözcüğün yer aldığı grubun çoğu zaman anlamındaki zaman

adlandırmalarının ve gelecek zamanı ifade eden zaman adlandırmalarının olduğu görüldü. sayıca en az grubun ise –den beri anlamındaki zaman adlandırmaları olduğu tespit edildi.

Kısaltmalar

DLT : Divânü Lugâti't-Türk

DS : Derleme Sözlüğü

EDPT : bk. S. G. CLAUSON (1972).

TS : Tarama Sözlüğü

yy : Yüzyıl

Z.A. : Zaman Adlandırmaları

KAYNAKLAR

ABİK, A. Deniz (2010) “Derleme Sözlüğü'nde İkinci Kelimesinin Başında s- Bulunduran Tekrarlar ve Başka Seslerle Benzer Diğer Tekrarlar”, DTCF Dergisi, 17.

http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/deniz_abik_derleme_sozlugu_ikinci_kelime.pdf adresinden erişildi.

AYDIN, Erhan. “Türk Dilinde Zaman Adları”. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara : Ankara Üniversitesi, 2002.

AŞCI, Ufuk Deniz, Mehmet YASTI (2008) “Derleme Sözlüğü'nde Kullanılan Gün Adları”, Turkish Studies, 3/3, s. 102-128.

BOZKURT, Fuat (1995) *Türkiye Türkçesi*, İstanbul, Cem Yayınevi.

CANPOLAT, M (2017) “OHT = Zaman Sözcüğü Üzerine”, DTCF Dergisi, 32(1-2).

<http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/3124/2677> adresinden erişildi.

CLAUSON, S. G. (1972) “An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish”, Oxford, Oxford University.

DEMİRGÜNEŞ, Sercan (2008) “Türkçedeki Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması”, Turkish Studies, 2, 278-293.

DERLEME SÖZLÜĞÜ I – XII (1962-1982), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

DURMUŞ, İlhami (2004) “Eski Türkler'de Zaman ve Takvimler”, Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi, Atatürk Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1- 13.

KLYAŞTORNY, Sergey Grigoryeviç. *Eski Türklerde Zaman ve Mekân Kavramı*. Çev. Deniz Karadeniz. Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 247-251.

MALKOÇ, Muzaffer (2011) “Dilbiliminde Zamanın Tanımı ve İşlevi Nedir”, Turkish Studies, 6/3, s. 1075-1081.

ÖZTEKTEN, Özkan (2003) “Türk Dilinde Güne Bağlı Zaman Sözcükleri”, 46'ncı Sürekli Uluslararası Altayistik Konferansı, Ankara.

SELVİ, Ceren (2015) “Derleme Sözlüğünde Geçen Zaman Adları”, Çanakkale 8. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Çanakkale.

TARAMA SÖZLÜĞÜ (2009) (4. Baskı), C.I-VIII., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇE SÖZLÜK, (2005), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜSTÜNOVA, Kerime (2004) "*Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı*", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 635, s. 678-686.

ÜSTÜNOVA, Kerime (2005) "*Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi*", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 6, S. 9, 2005/2, s.187-201.

